

TERELL CARVER

Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”

A diskurzuselemzés háttere egy filozófiai paradigmaváltás. Közismert, hogy a filozófia a huszadik században határozottan eltávolodott attól a felfogástól, amely szerint a nyelven *keresztül* a valóságot mint olyat és annak alkotóelemeit pillanthatjuk meg. A filozófia egy olyan paradigma felé mozdult el, amelyben a hangsúly magán a nyelven és a nyelv alkotóelemein van, s azon, ahogyan a világ felépül a nyelv által hordozott jelentések-ből. Ez annak a tudományos és racionalista világképnek a *megfordítása*, amelyet a tudományos forradalom és az elmúlt pár évszázad empirikus filozófiái hagytak ránk örököül. A korábbi felfogás szerint a nyelv állítólag semleges médium, amely elvileg egyértelműen képes tükrözni a tényeket és kifejezni a jelentéseket (Shapiro, 1985–86).

Az új alapállás talán legvilágosabb megfogalmazását Richard Rorty adja (1994) az *Esetlegesség, irónia és szolidaritás* című könyvének első fejezetében, ahol kifejti: Isten halála után többé már nem feltételezhetjük, hogy a világegyetem eleve jelentéseket tartalmaz, hiszen ezek csak azért vannak „ott”, mert a nyelv segítségével mi helyeztük oda őket. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a világnak van egy felénk forduló „emberi arca”, amit a nyelv mint semleges médium segítségével minden további nélkül értelmezhetünk. A nyelvet sokkal inkább arra használjuk, hogy jelentéseket vessünk a tárgyak s a tapasztalatok világába, és aztán visszaolvassuk ezeket a jelentéseket, többnyire azt feltételezve, mintha öröktől fogva hozzátartoztak volna az adott tárgyhoz vagy tapasztalathoz. Bármilyen világegyetemben, amiről azt gondoljuk, hogy jelentése van, vagyis amiről tudásunk van, annak köszönheti értelmét, hogy mi már korábban jelentést véstünk beléje. Az ilyen tárgyiságokat épp azért értel-

mezhetjük „szövegként”, mert – és ez a nyelv funkciója – jelentéseket adtunk nekik, hogy aztán jelentést nyerjünk belőlük. Azonban nemcsak „a papíron lévő szavak” tekinthetők szövegnek, hanem bármilyen tárgy vagy alkotás, kép vagy megjelenítés, vagyis bármi, amiről azt gondoljuk, hogy valamilyen jelentéssel bír a *számunkra* (Carver és Hyvärinen, 1997: 2–4).

A nyelviség az ember közösségi szinten kifejlesztett, bár egyénileg használt megszüntethetetlen vonása. Segítségével teremthetjük meg saját emberi világunkat. Ezzel nem azt állítjuk, hogy néhány állatfaj nem képes kommunikálni (bizonyos műszaki alkotások is képesek erre), hanem inkább azt, hogy az emberi nyelvnek vannak olyan sajátosságai, amelyekről nem lehet eltekinteni. Mint ahogyan azt a késői Wittgenstein írta a *Filozófiai vizsgálódásokban* (1998): „Ha egy oroszlan beszélni tudna, nem lennének képesek megérteni mondanivalóját”. A nyelv által szerveződik az emberi cselekvés, a nyelven keresztül alakítjuk életünket oly mértékben egyénivé, amilyen mértékben erre az emberi nyelv lehetőséget ad. A nyelve nem a „természet tükre” (Rorty, 1979), hanem inkább „életformákat” hoz létre (Wittgenstein, 1998: 241. §). Az a tulajdonsága, hogy végtelen számú mondatot tudunk létrehozni, biztosítja, hogy nem válik számunkra csapdává (legalábbis nem úgy, ahogyan ez – szerintünk – az állatokkal történik).

A diskurzuselemzés azon az elven alapszik, hogy amikor az igazságot a nyelv segítségével megjelenítjük, akkor az igazság nem valami „eleve létező” állapot, amelyet aztán a nyelv mint semleges médium kifejez vagy visszatükröz (vagy legalábbis a „helyesen használt nyelv”, azaz a szó szerinti vagy tudományos nyelv). Sokkal inkább arról van szó, hogy a nyelv az egyetlen olyan eszköz, amelyen keresztül „életformáink” kifejeződnek, amellyel megteremthetjük és kifejezhetjük szubjektivitásunkat, társadalmi tevékenységeket fejleszthetünk ki és gyakorolhatunk, hatalmi helyzeteket próbálhatunk ki és erősíthetünk meg (Pleasants, 1999). A diskurzuselemző természetesen nem állítja, hogy kívül áll ezen az egészen, mint ahogyan ezt azok a természet- és társadalomtudósok teszik, akik az általuk vizsgált tárgyhoz viszonyítva saját objektivitásukat és semlegességüket hangoztatják. A diskurzuselemző nem a „sehol” nézőpontjából írja le az eseteket és mutat be ok-okozati viszonyokat, hanem explicitté teszi saját politikai helyzetének kötöttségeit, és elméleti előfeltevéseinek exponálásával együtt feltételesen érvényes tudást fogalmaz meg arról, hogy milyenek a hatalmi viszonyok, és ezek hogyan is keletkeztek.

A „nyelvi fordulat” egyben „narratív fordulat” is (Ricoeur, 1984–88; White, 1987). Vagyis, a nyelvet már nem úgy értelmezzük, mint ami elsősorban „megnevezi” a tárgyakat és aztán segítségével érveket gyártunk ezek létezéséről logikai, matematikai, geometriai vagy más eljárások révén. Ennek klasszikus for-

máját az empirikus filozófiákban (például Hobbes és Locke munkásságában) lelhettük fel. A huszadik századi szemantikai kutatások nyomán számunkra a nyelv már nem elsősorban a megnevezés eszköze, hanem az emberi tevékenység modellje, amely intézményeket teremt és tart fenn, vagy olyan médium, amely a jelentéseket a narratívák révén közvetíti. Az új felfogás szerint a nyelvnek valójában alig lenne jelentése, ha csak „megnevezésre” próbálnánk használni. A késői Wittgenstein (1998: 26. §-tól) ezt a helyzetet (vagyis a nyelvi „megnevezés” problémáit) úgy írja le, mint szükségtelen fejtörők intellektuális indítatású játékát, amely helyettesíteni próbálja a fontos kérdések gyakorlati úton történő megoldását.

A nyelv természetesen közvetít jelentéseket, de a beszélő saját narratíváinak összetett rendszerei (beszélt vagy írott témák) révén. A kommunikáció (már amikor szó van ilyesmiről) vagy adalék a közösségben élő egyén narratíváihoz, vagy közvetít e narratívák között. A diskurzuselemzés azt feltételezi, hogy nehéz két olyan embert találni, aki teljesen ugyanazt a narratívát, vagyis jelentésegységet tárolja az agyában bármely (fontos) kérdésről, ebből következően a narratív kommunikáció tele van értelmezési zavarokkal. Ebből következik, hogy nem létezik a nyelvnek semmiféle olyan filozófiai „tökéletesedése”, amely képes lenne az értelmezési különbségeket megszüntetni, nincs tehát értelme az efféle „nyelvújító” kezdeményezéseknek. Sőt! A nyelvre alapozva vagyunk képesek egyéniséggé válni, és olyan egyedi gondolatokat s narratívákat őrizni, amelyek csak a mieink. Ahhoz, hogy eltüntessük az individualitásból fakadó értelmezési zavarokat, agymosásra vagy gépszerű programozásra lenne szükség, ami azzal járna, hogy feláldoznánk az egyéniséget az információk pontosságért. Hiszen az efféle nyelv (például a gépi kód) nem tartalmazza azt a végtelen kreativitást, amely pedig az emberi nyelv sajátossága.

Így szemlélve a diskurzus mindig is azt a valóságot mutatja meg, amely a lehetőség tárgyaként van adva a számunkra, és nem azt, amelyik objektív adottságként vesz körül bennünket, amit aztán le is lehetne ellenőrizni. Egy ilyen ellenőrzés ugyanis csak egy nyelven kívüli pozícióból történhetne meg, vagyis nyelvünket a világgal „mint olyannal” kellene szembeállítanunk. Ám mi, emberek nem vagyunk képesek arra, hogy kilépjünk nyelvi kereteink közül gondolataink igaz vagy hamis voltának leellenőrzése céljából (megválaszolando azt, hogy ez a nyelv összhangban van-e a létező világgal vagy sem). Mindez azért van, mert nyelvet csak nyelvvel lehet összehasonlítani, nem pedig közvetlenül a világgal, „mint olyannal”. Még a tudományos bizonyítás is narratívába ágyazott és hatalmi viszonyok közepette folyik. Jól mutatták ezt a természet- és társadalomtudományokról végzett történeti és tudásszociológiai munkák (Kuhn, 1984; Feyerabend, 2002; Haraway, 1991).

Az igazság tehát éppannyira hatalmi kategória, mint sok más terminus, csak híve azt állítja, hogy néhány állítása mindennek-felett áll és örök érvényű, mert magából a „valóságból” következik, hiszen független az emberi értelmezésektől, érdekektől, hajlamoktól. A diskurzuselemzés azonban nem az igazságot magát keresi, hanem inkább arra kíváncsi: *ki állítja magáról, hogy az igazság birtokában van*, és állítását hogyan próbálja meg nyílt vagy rejtett hatalmi narratívákkal igazolni. A „relativizmus” vádjára a diskurzuselemzők a következő kijelentéssel válaszolhatnak: nézzük meg, hogy vajon mire alapozzuk alapvető igazságainkat. Vehetjük például a természettudományok feltételezett igazságait. Akárhogy is nézzük, ezeket újra és újra felülvizsgálják, és érvényességük nagymértékben függ az éppen aktuális paradigmától. Vagy megnézhetjük a történelem vagy a régészet feltételezett igazságait. Látható, hogy ezek elfogadása a „tartalmi kontextusba helyezés” narratív formáitól függ (White, 1973), a kiválasztott műfaj teszi a bemutatni kívánt történelem vagy régészet szemléletmódját jellegzetessé, egyénivé (Shanks és Tilley, 1987).

A diskurzuselemzés örököse a XVIII. század végén megjelent hermeneutikai tradíciónak, vagyis az értelmezéstudománynak (Gadamer, 2003). A „nyelvi fordulat” után azonban a diskurzuselemzés meghaladja a hermeneutika eredeti feltételezését, nevezetesen, hogy a hermeneutikai magyarázat tudományosan „helyes” törvényei elvezetnek majd minket a vizsgált szöveg vagy alkotás egyedüli jelentéséhez vagy igazságához. Ráadásul a hermeneutikai gondolkodók éles határvonalat húztak az emberek által megalkotott világ és a „természeti” világ közé, utóbbról feltételezve, hogy felette áll az emberi teremtmőöröknek, és így azt empirikus „felfedezések” útján kell megismerni. A diskurzuselemzés szerint viszont nincs értelme eleve különbséget tenni lehetséges emberi és természeti világ között, maga a különbség a diskurzusban jelentkezik. A diskurzuselemzők szerint a természettudomány is olyan tevékenység eredménye, amelyet egy adott politikai kontextuson belül folytatott nyelv és narratíva segédletével hoznak létre és definiálnak.

Ennek érdekes folyománya a tudományok egységesítése (adott nyelvben és narratívában való közös, bár különféle részvétel okán) és a természettudományok szemléletének kiterjesztése olyan módon, hogy bevonják értelmezési keretükbe a technológiai és gazdaságossági szempontokat, illetve az ezek által formált folyamatokat és intézményeket, szemben az igazság önzetlen keresésének meglehetősen fennkölt modelljével, amelyet a tudományos objektivitás és tekintély narratívái képviselnek. Ennek következtében a természettudományok, melyeknek nyelvvezetéről korábban feltételezték, hogy kiindulópontul szolgál a tényszerűség eszméjének megvalósításához és a szavak definiálásához, ma már nem jelentenek követendő mintát a társada-

lomtudományok művelői számára. A diszkurzív szemléletű társadalomtudományok úgy tekintenek a természettudományokra, mint egy hatalmi struktúra részeire, amelyek végérvényesen összefonódtak a háborúval s a kereskedelemmel, vagyis valami olyasmire, ami maga is velejéig politikai. Ezzel nem azt mondjuk, hogy az atomok nem hasadnak, vagy a tudósok nem mondták el nekünk, hogy ez miként is zajlik. Inkább azt a diszkurzív és narratív *politikai* gyakorlatot hangsúlyozzuk, amelyen ez a fajta tudomány nyugszik, és amelyet persze ő maga is próbál „értelmezni”.

Ezért is gyakori a diskurzuselemzésekben a racionalizmus eszméjének a visszájára fordítása, különösképpen szeretik itt a paradoxonokat. (Például: „nem mi beszéljük a nyelvet, hanem a nyelv beszél minket”). A diskurzuselemzés interdiszciplináris kutatások nyomán fejlődött ki a filozófiában, a történelemben, a szociológiában, az irodalomban és a művészetekben. Számos változata létezik, és hogy az éppen itt vázolt értelmezés érvényben lévő paradigmát képvisel-e (és ez a tudomány lényege!), vitatható kérdés. De a diskurzuselemzés mindenképpen azt jelenti, hogy a nyelvet valaminek a „felszínéneként” értelmezzük, vagyis nem olyan semleges médiumként, amelynek segítségével valamilyen nyelvtelen „mély” valósághoz kerülünk közelebb. A diskurzuselemző inkább tanulmányozza, mint elveti a metaforákat és a kifejezés más extravagáns formáit. Néhányunk számára ez a politikai és társadalmi viszonyok „konstruktivista” felfogását jelenti, azoknak a terminusoknak, szövegeknek, narratíváknak, képeknek és alkotásoknak a vizsgálatát, amelyek keretei között a társadalmi intézmények keletkeznek és a történelmi események végbemennek. Mások meg a „nyelvi fordulat” egyetemes jelentőségét hangsúlyozva a diszkurzív tudomány segítségével igyekeznek gyökeres kritikát mondani az igazságról, a tényekről, az értékekről és az eseményekről alkotott szokásos bölcsességek felett. A természettudományt és a társadalomtudományt hagyományos módszerekkel művelők konokul állítják, hogy kutatásaik révén a valóság „mély” struktúráiba nyerünk betekintést, melynek megértéshez átfogó témakörök állnak rendelkezésünkre. Ám mondjuk a diskurzuselemzés Ernesto Laclau és Chantal Mouffe által kifejlesztett változata dekonstruálta az efféle állításokat, hasonlóan ahhoz, ahogyan az „új társadalmi mozgalmak” a gyakorlatban dekonstruálták a marxizmust. Mindez fontos politikaelméleti fejlemény, amely a politikát vizsgáló összes tudomány számára következményekkel jár.

Fordította Szegedi Gábor

FORRÁS

Discourse Analysis and the „Linguistic Turn”. *European Political Science*. Vol. 2. 2002. 1: 50–53. p.

IDÉZETT IRODALOM

- Carver, T.–Hyvärinrn, M. eds. (1997): *Interpreting the Political: New Methodologies*. London–New York, Routledge.
- Feyerabend, P. K. (2002 [1988]): *A módszer ellen*. Budapest, Atlantisz. (Fordította Mesterházi Miklós, Miklós Tamás, Tarnóczy Gabriella.)
- Gadamer, H.-G. (2003 [1960]): *Igazság és módszer*. Budapest, Osiris. (Fordította Bonyhai Gábor.)
- Haraway, D. J. (1991): *Simians, Cyborgs and Women: The Revolution of Nature*. London, Free Association.
- Kuhn, T. S. (1984 [1970]): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat. (Fordította Bíró Dániel.)
- Pleasants, N. (1999): *Wittgenstein and the Idea of a Critical Social Theory: A Critique of Giddens, Habermas and Bhaskar*. London, Routledge.
- Ricoeur, P. (1984–1988): *Time and Narrative*. 3. vol. Chicago and London, University of Chicago Press.
- Rorty, R. (1979): *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton NJ., Princeton University Press.
- Rorty, R. (1994 [1988]): *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Pécs, Jelenkor. (Fordította Boros János és Csordás Gábor.)
- Shanks, M. – Tilley, C. (1987): *Social Theory and Archeology*. Cambridge, Polity.
- Shapiro, M. J. (1985–1986): Metaphor in the Philisophy of the Social Science. *Cultur & Critique*. 2: 191–214. p.
- White, H. (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore MD–London, Johns Hopkins University Press.
- White, H. (1987): *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore MD–London, Johns Hopkins University Press.
- Wittgenstein, L (1998 [1953]): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz. (Fordította Neumer Katalin.)